

**TRANSCHEGARAVIY TIJORAT MUNOSABATLARIDA SUN'IY
INTELLEKTDAN FOYDALANISHNI TARTIBGA SOLISH BO'YICHA
XALQARO STANDARTLAR VA ILG'OR TAJRIBALAR**

Turdialiyev Muhammad Ali Po'latjon o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi

y.f.f.d., dotsent v.b.,

Annotatsiya. Mazkur tezisda transchegaraviy tijorat munosabatlarida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishni huquqiy tartibga solish masalalari tahlil qilinadi. Muallif xalqaro standartlarning shakllanish bosqichlarini uch guruhga — "yumshoq huquq" hujjatlari, texnik standartlar va majburiy huquqiy aktlarga ajratib o'rganadi. Yevropa Ittifoqining risklarga asoslangan tartibga solish modeli hamda AQSh, Xitoy va Buyuk Britaniyaning muqobil yondashuvlari qiyosiy tahlil etiladi. Alohida e'tibor xalqaro xususiy huquqning tugun muammolariga — qo'llaniladigan huquqni tanlash, algoritmik zarar uchun javobgarlik va nizolarni arbitraj tartibida hal qilishga qaratilgan. Tadqiqot natijasida reguliyativ konvergensiya tendensiyasi aniqlanib, O'zbekiston qonunchiligini xalqaro standartlarga uyg'unlashtirish va eksport salohiyatini oshirish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, transchegaraviy tijorat, xalqaro standartlar, risklarga asoslangan yondashuv, algoritmik javobgarlik, xalqaro tijorat arbitraji, reguliyativ konvergensiya

Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari so'nggi o'n yillikda xalqaro savdo va tijorat munosabatlarining tarkibiy qismiga aylandi. Bugungi kunda transchegaraviy shartnomalar tuzish, kontragentlarni tekshirish (due diligence), narxlarni belgilash, logistika zanjirlarini optimallashtirish, kredit riskini baholash va nizolarni hal qilish jarayonlarida algoritmik tizimlardan keng foydalanilmoqda. Xalqaro savdo palatasi (ICC) va UNCTAD ma'lumotlariga ko'ra, yirik transmilliy kompaniyalarning aksariyati eksport-import operatsiyalarida u yoki bu darajada SI vositalarini qo'llaydi.

Biroq bu jarayon huquqiy tartibga solishning jiddiy bo'shliqlarini yuzaga chiqardi. Transchegaraviy munosabatlarning o'ziga xosligi shundaki, bitta operatsiyada bir necha yurisdiksiya normalari to'qnashadi: SI tizimi ishlab chiqilgan davlat, u joylashtirilgan (deployed) davlat, ma'lumotlar saqlanadigan davlat va oqibatlar yuzaga keladigan davlat qonunchiligi bir-biridan tubdan farq qilishi mumkin. Bunday sharoitda an'anaviy xalqaro xususiy huquq institutlari — qo'llaniladigan huquqni tanlash (choice of law), yurisdiksiya va hukmlarni tan olish — yangi sinovlarga duch kelmoqda.

Muammoning dolzarbligi yana shundaki, SI tizimlarining "qora quti" (black box) tabiati javobgarlik subyektini aniqlashni murakkablashtiradi. Algoritm noto'g'ri qaror qabul qilgan holda — masalan, avtomatlashtirilgan shartnoma tizimi noto'g'ri narx taklif qilsa yoki kontragentni asossiz ravishda rad etsa — zararni kim qoplashi kerak: dasturiy ta'minot ishlab chiquvchisimi, uni sotib olgan kompaniyami, yoki ma'lumotlarni taqdim etgan uchinchi shaxsmi? Ushbu savolga milliy qonunchiliklar hozircha yagona javob bera olmayapti.

Mazkur tezisning maqsadi — transchegaraviy tijorat munosabatlarida SI dan foydalanishni tartibga solish bo'yicha shakllanayotgan xalqaro standartlarni tahlil qilish, ilg'or yurisdiksiyalar tajribasini qiyosiy o'rganish va O'zbekiston uchun amaliy xulosalar ishlab chiqishdan iborat.

1. Xalqaro standartlarning shakllanish bosqichlari

SI ni tartibga solish bo'yicha xalqaro hujjatlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh — "yumshoq huquq" (soft law) hujjatlari. 2019-yilda qabul qilingan OECD Sun'iy intellekt tamoyillari birinchi hukumatlararo standart bo'lib, unda inklyuziv o'sish, insonparvarlik qadriyatlari, shaffoflik va tushuntirilishi mumkinlik (explainability), mustahkamlik va hisobdorlik tamoyillari mustahkamlangan. Ushbu tamoyillar keyinchalik G20 tomonidan ma'qullandi. 2021-yilda YUNESKO SI etikasi bo'yicha Tavsiyanomasi qabul qilinib, unga 190 dan ortiq davlat qo'shildi.

Ikkinchi guruh — texnik standartlar. ISO/IEC 42001:2023 "Sun'iy intellektni boshqarish tizimi" standarti tashkilotlar uchun sertifikatlashtiriladigan boshqaruv modelini taqdim etadi. AQSh NIST tomonidan ishlab chiqilgan AI Risk Management Framework (AI RMF 1.0) risklarni boshqarishning to'rt funksiyali modelini (Govern, Map, Measure, Manage) taklif qiladi. Bu hujjatlar majburiy bo'lmasa-da, amalda shartnomaviy majburiyatlar orqali ta'sir kuchiga ega bo'lmoqda: yirik xaridorlar yetkazib beruvchilardan ISO 42001 sertifikatini talab qilmoqda.

Uchinchi guruh — majburiy huquqiy hujjatlar. 2024-yil Yevropa Ittifoqining Sun'iy intellekt to'g'risidagi Reglamenti (EU AI Act) dunyodagi

birinchi keng qamrovli majburiy hujjat bo'ldi. Yevropa Kengashining SI, inson huquqlari, demokratiya va huquq ustuvorligi bo'yicha Ramka Konvensiyasi (2024) esa birinchi xalqaro shartnoma sifatida imzolash uchun ochildi.

2. Yevropa Ittifoqi tajribasi: risklarga asoslangan yondashuv

EU AI Act SI tizimlarini to'rt darajali risk shkalasi bo'yicha tasniflaydi: qabul qilib bo'lmaydigan risk (taqiqlanadi), yuqori risk (qat'iy talablar), cheklangan risk (shaffoflik majburiyatlari) va minimal risk (erkin foydalanish). Tijorat munosabatlari uchun ayniqsa muhim jihat — kredit qobiliyatini baholash, sug'urta risklarini hisoblash va ishga qabul qilish tizimlari yuqori riskli toifaga kiritilgan.

Transchegaraviy nuqtai nazardan Reglamentning eng muhim xususiyati — uning eksterritorial ta'siri. Hujjat Ittifoqdan tashqarida joylashgan yetkazib beruvchilarga ham, agar ularning tizimlari natijasi Ittifoq hududida foydalanilsa, tatbiq etiladi. Bu "Bryussel effekti" deb ataluvchi hodisani keltirib chiqaradi: uchinchi davlat kompaniyalari Yevropa bozoriga kirish uchun Yevropa standartlariga moslashishga majbur bo'ladi.

3. Muqobil modellar: AQSh, Xitoy va Buyuk Britaniya

AQSh yagona federal qonun o'rniga sektoral va shtat darajasidagi tartibga solishni afzal ko'radi. Kolorado shtatining SI to'g'risidagi qonuni (2024) algoritmik kamsitishning oldini olishga qaratilgan bo'lib, ishlab chiquvchi va foydalanuvchi o'rtasida majburiyatlarni taqsimlaydi. Federal darajada esa asosan ijroiya farmoyishlari va agentliklar ko'rsatmalari orqali boshqariladi.

Xitoy vertikal yondashuvni qo'llaydi: alohida qoidalar tavsiya algoritmlari (2022), chuqur sintez texnologiyalari (2023) va generativ SI xizmatlari (2023)

uchun qabul qilingan. Bunda algoritmlarni davlat reyestrda ro'yxatdan o'tkazish majburiyati o'ziga xos xususiyat hisoblanadi.

Buyuk Britaniya "pro-innovatsion" yondashuvni tanlab, yangi qonun qabul qilish o'rniga mavjud tarmoq regulyatorlariga besh tamoyil asosida ish yuritishni topshirdi. Bu model moslashuvchan, biroq huquqiy aniqlik darajasi past.

4. Xalqaro xususiy huquq muammolari

Transchegaraviy SI munosabatlarida uchta tugun muammo ajralib turadi.

Qo'llaniladigan huquqni tanlash. Rim I Reglamenti va milliy kollizion normalar taraflar avtonomiyasini tan olsa-da, iste'molchi va mehnat shartnomalarida imperativ normalar ustuvorligi saqlanadi. SI xizmatlari shartnomalarida ko'pincha yetkazib beruvchi o'z yurisdiksiyasi huquqini kiritadi, bu esa zaif tarafni himoyasiz qoldiradi.

Javobgarlik. Yevropa Ittifoqining yangilangan Mahsulot javobgarligi direktivasi (2024) dasturiy ta'minotni "mahsulot" sifatida tan oldi va isbotlash yukini yengillashtirdi. Bu — algoritmik zarar uchun ob'ektiv javobgarlik yo'nalishidagi muhim qadam.

Nizolarni hal qilish. Xalqaro tijorat arbitraji SI bilan bog'liq nizolar uchun eng maqbul mexanizm bo'lib qolmoqda, chunki u yurisdiksiya to'qnashuvidan qochish va texnik malakali hakamlarni jalb qilish imkonini beradi. Ayni paytda arbitrajning o'zida SI dan foydalanish masalasi ham kun tartibiga chiqdi: 2024-yilda Silicon Valley Arbitration & Mediation Center tomonidan SI dan foydalanish bo'yicha Ko'rsatmalar e'lon qilindi.

5. O'zbekiston uchun amaliy jihatlar

O'zbekistonda SI sohasida bir qator siyosiy va huquqiy hujjatlar qabul qilingan bo'lib, "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi doirasida ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Ayni paytda transchegaraviy tijorat kontekstida quyidagi masalalar tartibga solishga muhtoj:

birinchidan, SI yordamida tuzilgan shartnomalarning haqiqiyliigi va elektron shakl talablariga muvofiqligi; ikkinchidan, avtomatlashtirilgan qaror natijasida yetkazilgan zarar uchun javobgarlik subyektini aniqlash; uchinchidan, shaxsiy va tijorat ma'lumotlarining transchegaraviy uzatilishi rejimi; to'rtinchidan, eksport qiluvchi milliy kompaniyalar uchun xalqaro standartlarga muvofiqlikni ta'minlash mexanizmi.

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi.

Birinchidan, SI ni tartibga solish sohasida yagona universal xalqaro shartnoma hozircha mavjud emas va yaqin istiqbolda kutilmaydi. Uning o'rnini "yumshoq huquq", texnik standartlar va mintaqaviy majburiy hujjatlarning ko'p qatlamli tizimi egallamoqda. Bu tizim tarqoq bo'lsa-da, unda umumiy o'zak aniq ko'rinadi: shaffoflik, hisobdorlik, inson nazorati va risklarga mutanosiblik tamoyillari barcha yirik hujjatlarda takrorlanadi.

Ikkinchidan, transchegaraviy tijorat munosabatlarida amalda regulativ konvergensiya kuzatilmoqda. Yevropa Ittifoqi standartlarining eksterritorial ta'siri va xalqaro yetkazib berish zanjirlaridagi shartnomaviy talablar tufayli uchinchi davlat kompaniyalari ham de-fakto yuqori standartlarga moslashmoqda.

Uchinchidan, milliy qonunchilikni shakllantirishda risklarga asoslangan yondashuv eng maqbul model hisoblanadi, chunki u innovatsiyani cheklamasdan yuqori xavfli sohalarda himoyani ta'minlaydi.

To'rtinchidan, O'zbekiston uchun optimal strategiya — o'z modelini noldan yaratish emas, balki xalqaro standartlarga (ISO/IEC 42001, OECD tamoyillari) muvofiqlikni ta'minlash orqali eksport salohiyatini oshirish. Bunda Yevropa Kengashi Ramka Konvensiyasiga qo'shilish masalasini o'rganish maqsadga muvofiq.

Beshinchidan, xalqaro tijorat arbitrajining protsessual qoidalarini SI bilan bog'liq nizolar xususiyatlarini hisobga olgan holda takomillashtirish zarur, xususan texnik ekspertiza va algoritmlarni oshkor qilish tartibini belgilash talab etiladi.

Yakuniy natijada, SI ni tartibga solish samaradorligi milliy huquqiy tizimlarning xalqaro standartlar bilan uyg'unlashuv darajasiga bog'liq bo'lib qoladi. Bu yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlar va qiyosiy-huquqiy tahlil kelgusida ham dolzarbligini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Maxmudova, D. O 'zbekiston Tijorat Banklarida Depozit Operatsiyalarini Raqamli Texnologiyalar Asosida Takomillashtirish. *Green Economy and Development*, 3(12), 668509.
2. Xazratqulov, O. (2024). "LEX INFORMATICA"—RAQAMLI HUQUQLARNI AMALGA OSHIRISHNING KOLLIZION PRINSIPI SIFATIDA. *YURISPRUDENSIYA*, 4(4), 71-80.
3. Anna, U. (2023). Artificial intelligence and intellectual property: Navigating the complexities of cyber law. *Int. J. Law Policy*, 1, 1-8.
4. Gulyamov, S., Rustambekov, I., Narziev, O., & KHUDAYBERGANOV, A. (2021). *Draft concept of the Republic of Uzbekistan in the field of development artificial intelligence for 2021–2030*.

5. Rustambekov, I., Gulyamov, S., & Ubaydullaeva, A. (2024). *Intellectual property in the digital age*. Roma TrE-Press.
6. Rustamova, N., Sharifzoda, S., Burxanxodjaeva, X., Rahimqulova, L., Turdialiev, M., Nurullaev, F., & Eshchanova, D. (2025). Social protection in developing countries: Legal, economic, and social trends. *Qubahan Academic Journal*, 5(1), 118-149.
7. Turdialiev, M. (2024). Navigating the Maze: AI and Automated Decision-Making Systems in Private International Law. *International Journal of Law and Policy*, 2(7), 1-6.
8. Юэ, В. (2020). Регулирование электронной коммерции в КНР. *Мировая наука*, (1 (34)), 144-147.